

Dévényi Kinga A *taqiyya* és a *hiġra* kérdései az andalúziai iszlámban

Tanulmányomban azzal a kérdéssel foglalkozom, hogyan reagáltak a spanyolországi muszlimok 1085 után arra, hogy keresztény uralom alatt kell élniük, és milyen válaszokat kaptak az Andalúziában és Észak-Afrika különböző területein élt jogtudósoktól lelkiismereti kérdéseikre.

Először az európai iszlám területein kellett szembesülniük a szunnita muszlimok nagy tömegeinek hosszú időn keresztül azzal a ténnyel, hogy alá vannak vetve egy másik vallási közösség, a keresztények uralmának, ami a középkori viszonyok között minden esetben egyértelműen vallási alávetettséget is jelentett. Ez a 11. század végétől a 15. század végéig nyílt vallásgyakorlással, utána pedig több mint száz éven keresztül eltitkolt muszlim léttel járt együtt. A késő középkori, kora újkori spanyolországi muszlim kisebbségek helyzetének elemzése jó párhuzamot szolgáltat a 21. században Európában kisebbségben élő muszlimok helyzetének iszlám jogi értelmezéséhez is.

1. A *reconquista* következményei a spanyolországi muszlimokra nézve¹

Az Ibériai-félszigetnek a *hiġra* 92. évében (711) kezdődött muszlim hódítása után mintegy 800 évig létezett a „muszlim Andalúzia”,² amelynek a végét Granada 1492-ben történt kapitulálása jelentette. Az első négy évszázad után az iszlám történelemnek egy olyan korszaka következett a félszigeten, amelynek során a muszlimok több évszázadon keresztül, egyre nagyobb számban éltek keresztény uralom alatt. A szokatlan helyzet azonban mind a kisebbségi léttől szenvedő muszlimok, mind a kívülállóként e helyzetre rosszállóan tekintő észak-afrikai muszlimok számára vallási, vallásjogi problémát okozott.

A *reconquista*³ már a 11. században elkezdődött, s ettől az időtől fogva az egyes keresztény királyságok területén (Kasztíliában [Toledo], Aragóniában és

¹ A spanyolországi muszlimok történetére nézve ld. L. P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*. Chicago–London, 1990; Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*. London–New York, 1996.

² A spanyolországi iszlámot az arabok mind a mai napig *al-Andalus* néven emlegetik, amely elnevezés nem esik egybe a mai Spanyolország Andalúzia nevű régiójával, hanem mindazokat a területeket jelenti, amelyek valaha is az iszlám uralma alatt álltak az Ibériai-félszigeten.

³ A *reconquista* (‘visszahódítás’) a hagyományos elnevezése azoknak az ibériai keresztény hódításoknak, amelyek 1085-ben, Toledo bevételével kezdődtek és 1492-ben Granada bevételével fejeződtek be, s amelyek felszámolták az iszlám uralmát al-Andalusban.

Navarrában), majd a 13. századtól Valenciában is találunk muszlim alattvalókat. Ők a *mudejarok*, arabul *ahl ad-dağn* vagy *al-mudağğanūn*. A *mudejarok* szabad vallásgyakorlását a különböző királyi dekrétumokon kívül elsősorban a felsziget egyéb részein akkor még fennállt iszlám uralom biztosította.

Ennek ellenére az ő ott tartózkodásukat sem ítélték meg pozitívan az andalúziai muszlim jogtudósok és gondolkodók. Hasonlóképpen helytelenítették a nem muszlim fennhatóság alatt álló területre való utazást. A córdobai mecset imámja, Ibn Rušd (megh. 1126, a filozófus nagyapja) már a 12. század elején kijelentette, hogy „a kivándorlás vallási kötelessége [a nem muszlim uralom alatt álló területekről] a feltámadás napjáig érvényben marad.”⁴

A nagy andalúziai származású misztikus, Ibn ‘Arabī (megh. 1240) *al-Wasāyā* című művében hasonló gondolatoknak adott hangot: „Ki kell vándorolnod és nem szabad maradnod a hitetlenek (*kuffār*) között, mert az ott tartózkodás az iszlám vallás megsértését, valamint a hitetlenség (*kufir*) szavának Isten szava fölé emelését jelenti. Isten nem másért rendelte el a harcot (*qitāl*), csak azért, hogy Isten szava legyen legfelül, s a hitetlenek szava pedig legalul. Amennyire csak tudsz, óvakodj attól, hogy hitetlen védnöksége (*ḍimma*) alatt tartózkodj vagy az alá kerülj. Tudd meg, hogy aki – jóllehet képes lenne a kivándorlásra – hitetlenek között él, az nem tartozik az iszlámhoz, mivel a Próféta (Isten áldása és örök béke legyen rajta) azt mondta: »Semmi közöm ahhoz a muszlimhoz, aki a hitetlenek (*mušrikūn*) közt tartózkodik«. Ezért tiltottuk meg a jelen korban (azaz a 13. század elején) az embereknek, hogy ellátogassanak Jeruzsálembe és ott elidőzzenek, mivel az jelenleg a hitetlenek kezén van, övük a hatalom és ők uralkodnak a muszlimok felett. Egyetlen út áll nyitva: a kivándorlás.”⁵

Már a 12–13. században széltében elterjedtek olyan írások Andalúziában, amelyek olyan, állítólag 8. századi jövendöléseket tartalmaztak, melyek szerint a muszlimok el fogják veszíteni Andalúziát, s kénytelenek lesznek átkelni Észak-Afrikába. Ebben az időben a történetírók úgy érezték, hogy a történelem valóra váltja ezeket a próféciákat.

Ilyen hagyományok már akkor el voltak terjedve, amikor még nem volt szó keresztény előretörésről. Például Nu‘aym ibn Ḥammād (megh. 843) *Kitāb al-ḥitan* című könyvében leír egy hagyományt, amely szerint Andalúzia lakosait kényszeríteni fogják földjük elhagyására, mert nem tudják megvédeni azt, s Isten majd kettéválasztja számukra a tengert, hogy át tudjanak kelni a szoroson és menedéket találjanak Észak-Afrikában.⁶

⁴ R. Oswald, Spanien unter den Almoraviden. Die Fatawa des Ibn Rushd als Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. *Die Welt des Orients* 24 (1993) 129–131.

⁵ Ibn ‘Arabī, *al-Wasāyā*. Bayrūt, é. n., 41.

⁶ Ld. Maribel Fierro, Christian Success and Muslim Fear in Andalusian Writings during the Almoravid and Almohad Periods. In: *Les relations des pays d’Islam avec le monde latin du milieu du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle*. Publ. par Françoise Micheau. Paris, 2000, 226.

A 13. századtól kezdve egyre többször idézik ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz kalifa (megh. 720) szavait, aki megpróbálta rávenni a muszlimokat, hogy hagyják el Andalúzia szigetét, mely nagyon messze van a *dār al-islām*tól, azaz az iszlám világ többi részétől, s el van szigetelve, tengerektől és keresztényektől (*rūm*) van körülvéve.⁷

A hitehagyástól való félelem már a 11. században jelen volt a muszlim lakosság körében. A 12. századtól ez megerősödött, mivel egyre nagyobb számban éltek muszlimok keresztény fennhatóság alatt. A 13. században ez tovább fokozódott, amikor is a keresztények „át voltak itatva az áttérés álmával”, vagyis azzal, hogy Andalúzia és Észak-Afrika muszlim lakossága át fog térni a keresztény hitre. Áttérések történtek ugyan a *mudejar* lakosság körében, azonban nagyon sokan ellenálltak a hittérítésnek. Például Muḥammad ibn Aḥmad ar-Riqūṭī, miután Murciát meghódították a keresztények, az őt áttéríteni akaróknak azt válaszolta, hogy ő mostanáig egy Isten szolgálatában állott, mégsem tudta teljesíteni a kötelességeit irányában, ezért biztos benne, hogy még kevésbé lenne képes erre, ha egy helyett három isten szolgálatát vállalná el. Inkább kivándorolt Granadába.⁸

A muszlim krónikák számos olyan eseményt jegyeztek fel, amikor szerintük Isten közbelépett, hogy megsegítse a muszlimokat és megmentse őket ellenségeiktől, illetve megbüntesse azokat, akik ellene lázadnak, különösen azokat, akik „felcserélték a háromságra az egységet”.⁹

2. Az iszlám alapvető forrásai a kisebbségi lét kérdéseiről

Amikor azt a kérdést kívánjuk megvizsgálni, hogyan viselkedtek a muszlimok kisebbségi létben, s hogyan tükröződik mindez jogi szemléletükben, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az iszlám jog tudósai számára – minden más kérdéshez hasonlóan – a kiindulópont itt is Mohamed próféta kora.

Az iszlám vallást Mohamed Mekkában kezdte el hirdetni a 610-es évektől kezdve. Az első, nehézségekkel, kudarcokkal és üldözésekkel teli, évtizednyi „kisebbségi” muszlim lét után a Próféta Yaṭribban (a későbbi Medinában) szövetségesekre talált, akik hajlandók voltak felvenni az iszlámot és elfogadni az új vallás prófétájának útmutatásait. Mohamed 622-ben néhány tucat hívével együtt kivándorolt Mekkából Yaṭribba, ez a *hiğra*. 622 után a mekkaihoz hasonló helyzet közel fél évezreden keresztül nem fordult elő a szunnita (orto-

⁷ Ld. erről ‘Abd al-Wahīd Aḥmad b. Yahyā al-Wanšarīsī, *al-Mi’yār al-mu’rib wa-l-ğāmi’ al-muqrib ‘an fatāwā ‘ulamā’ Ifrīqiyā’ wa-l-Andalus wa-l-Mağrib*. II. Bayrūt, é. n., 140–141.

⁸ P. Guichard, *Les musulmans de Valence et la reconquête (XIe–XIIIe siècles)*. I. Damas, 1990–91, 143.

⁹ Ezt a kifejezést egy almohád sejk használta egy levélben, melyet Málaga népéhez intézett egy bizonyos Ibn Hassūn nevű kádi halála után, aki a keresztények segítségét kérte az Almohádok ellen. Ld. Fierro, *i. m.*, 231/45. jegyzet.

dox) muszlimok életében, hiszen ettől kezdve az iszlám az úgynevezett központi területeken egészen a 19. század közepéig mindenütt uralkodó vallás maradt. A közösség¹⁰ nagyobbik felétől elütő politikai nézeteket valló síita irányzatok azonban évszázadokon keresztül elnyomott kisebbségeknek érezték magukat, ennek megfelelően viselkedtek, s ez kihatott tanaikra is.

Ez az időszak egybeesett az iszlám vallás különböző intézményeinek a kialakulásával, amelyek mindegyikében fontos szerepet játszott az a gondolat, hogy az iszlám uralkodó vallás. Az iszlám vallás alapgondolata az, hogy az ember minden tevékenységét az isteni törvénynek (*šarī'a*) kell igazgatnia a magánéletben éppen úgy, mint a közösség tagjainak egymás közti kapcsolatában.¹¹ Jóllehet a törvényt megfogalmazó iszlám jog középpontjában az ember mint egyén áll, mégis a magánéletet is elsősorban a közösség és a közrend szempontjából tekinti: közrend az imádkozás és a pénteki szentbeszéd során, közrend a piaci életben stb. Mindez feltételezi, hogy az élet minden területén az iszlám előírásai érvényesüljenek, még a muszlimok és nem muszlimok közötti kapcsolatokban is. Az Isten és az ember közti viszony tehát nagymértékben a közösség és az egyén harmóniáján alapul. Ez a harmónia bomlik fel akkor, ha a muszlimoknak olyan területen kell élniük, amelyet nem az iszlám igazgat.

2.1 Dār al-islām és dār al-ḥarb

A legfontosabb kérdés a kisebbségben élő muszlimok számára az, hogy maradhatnak-e vagy élhetnek-e olyan területen, ahol hitetlenek uralkodnak fölöttük, vagy ki kell vándorolniuk valamelyik muszlim országba. Az első esetben olyan területről van szó, amely először muszlim uralom alatt állt, s csak később került keresztény kézre, s a lakosokban akkor vetődik fel a kérdés, hogy elmenjenek-e, vagy maradjanak. Ez volt a helyzet a spanyolországi muszlimok esetében a *reconquista* kezdete után. A második esetben a muszlimok önként mentek egy keresztény országba, de ott tartózkodásuk alatt idővel felmerül bennük a kérdés, hogy jogos-e az otlétük. Ez a középkorban elsősorban kereskedelmi célú utazást jelentett.

¹⁰ Az ortodox muszlimok vallásukat *ḡamā'ī* ('közösségi') iszlámnak nevezték. A középkori arab elnevezés használata az utóbbi évtizedekben elterjedt az arab történelemmel foglalkozó kutatók írásaiban.

¹¹ Míg az iszlám birodalmában másfél évszázaddal létrejötte után, a korai Abbászida-korban indult meg az emberi életet irányító jog teljes körű iszlamizálása, addig a Római Birodalomban a kereszténység felvétele után is a korábbi pogány jog érvényesült némi vallási színezettel, s közel másfél századdal később, a 6. század közepén kodifikálta I. Justinianus bizánci császár a pogány alapokon nyugvó római jogot. Ld. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*. I. Chicago, 1974, 315. skk.

A kivándorlás (*hiğra*) kérdése a muszlim és nem muszlim területek megkülönböztetéséhez kapcsolódik. A Koránból¹² és a *sunná*ból¹³ kiindulva a muszlim jogtudósok ugyanis két részre osztották a világot, az iszlám területekre (*dār al-islām*) és a hitetlenek területére (*dār al-kufr*), amely potenciálisan az iszlám világ terjeszkedésének, vagyis a háborúnak a területe is (*dār al-ħarb*). A *dār al-islām* az összes olyan területet, országot, országrészt magába foglalja, amely muszlim uralom alatt áll, függetlenül attól, hogy a lakói muszlimok-e vagy sem. A határ másik oldalán a *dār al-ħarb* kezdődik, amely – a muszlim jogtudósok véleménye szerint – előbb vagy utóbb muszlim fennhatóság alá fog kerülni. A *dār al-ħarb* területén uralkodók abban a kedvezményben részesülhetnek, hogy ideiglenes békeszerződést (*'ahd*) köthetnek az iszlám országával, így szerződéses terület (*dār al-'ahd*) lesz belőlük, akik ellen azonban csak ideiglenesen szünetel a háború.¹⁴

Ennek a *dār al-islām/dār al-ħarb* felosztásnak a kivándorlásra nézve is következményei vannak. A jogtudósok általában négy kérdésre kerestek választ:

- 1) milyen törvények vonatkoznak a muszlimokra a *dār al-islām*on belül,
- 2) a *dār al-'ahd*ből vagy *dār al-ħarbból* átjöhetnek-e a muszlimok a *dār al-islām*ba, s ott tartózkodhatnak-e,
- 3) egy, a *dār al-islām*ban élő muszlim átmehet-e a *dār al-ħarb/dār al-'ahd*ba, s ott tartózkodhat-e,
- 4) az a muszlim, akinek országa a *dār al-ħarb* területe lett, miután visszahódították az iszlámtól, köteles-e kivándorolni. Jelen tanulmány szempontjából ez az utóbbi kérdés és a rá adott válaszok bírnak jelentőséggel.

Az iszlám jog általában nem tiltja a hitetlenek földjén való tartózkodást a muszlimoknak, azonban elsősorban a kereskedelemmel foglalkozik, s a hangsúlyt arra helyezi, hogy nem szabad a határ túloldalán olyan árut eladni, amely erősítheti az ellenséget. Ezek kivételével megengedi a kereskedelmi célú utazást azzal a feltétellel, hogy az ott tartózkodás során a legnagyobb óvatossággal kell eljárni.

A jogtudósok úgy tartják, hogy ha egy muszlim a *dār al-ħarb* területén tartózkodik, akkor bizonyos fokig *ex lex* állapotba kerül. Például, ha bűnt követ el, akkor nem büntethető, ugyanis nem létezik jogalkalmazó hatóság. Szerintük ugyanis a hitetlenek nem bíraskodhatnak a muszlimok felett. Egymás közti viszonyaikban a muszlimokat a *dār al-ħarb* területén is az iszlám előírásai igazgatják, s ügyeiket ezek alapján egymás között tudják elintézni, kivéve a főbűnöket (*ħudūd*), mint például, ha egy muszlim megöl egy másik muszlimot,

¹² A Korán az iszlám tanítása szerint Isten szava.

¹³ A *sunna* jelentése 'hagyomány', vagyis a Próféta hagyománya, a Próféta cselekedeteinek és szavainak összessége, amelyeket Isten ihletett. A róluk szóló híradások neve *ħadī* ('elbeszélés, közlés'). Ezeket a *ħadī*-tudósok gyűjtötték össze és rendszerezték.

¹⁴ A Föld kétfelé osztására nézve ld. Sami A. Aldeeb Abu-Sahlieh, *Il diritto islamico. Fondamenti, fonti, istituzioni*. Edizione italiana a cura di Marta Arena. Roma, 2008, 517. skk.

vagy lop tőle a *dār al-ḥarb* területén, mert ennek megítéléséhez már muszlim bíróra lenne szükség, hitetlenhez pedig nem szabad fordulni.

A muszlimok életének fontos kérdése a házasság. Az arra vonatkozó szabályokkal és tiltásokkal az iszlám jog részletesen foglalkozik. Például a középkorban elítélték azt, ha a *dār al-ḥarb* területén tartózkodó muszlim feleségül vett egy keresztény vagy zsidó nőt, szabadot vagy rabszolgát, félve, nehogy (muszlim) utóduk fogságba essen a *dār al-ḥarb* területén, vagy ami még rosszabb, átvegye a hitetlenek erkölceit és szokásait. Ezzel szemben nem látták akadályát annak, hogy egy muszlim férfi elvegyen egy keresztény vagy zsidó nőt a *dār al-islām* területén, vagy egy fogoly muszlim nőt a *dār al-ḥarb* területén. Mindezeknek a kérdéseknek igen nagy lett a jelentősége a spanyolországi muszlimok számára a 11–16. század között, a *reconquista* végbemenelete során. Ezek a kérdések azonban korunkban is élénken foglalkoztatják az iszlám világ különböző részein élő embereket.

2.2. Hiğra és taqıyya

Ahhoz, hogy megértsük a muszlim kisebbségi lét tárgyában született és jelenleg is születő iszlám jogi döntéseket, vissza kell nyúlnunk az iszlám kialakulásának a kezdeteihez. Annak a végtelen óceánnak, amelyet iszlám jognak nevezünk, s amelynek gyökerei a 7. századra nyúlnak vissza, két fő forrása van: a Mohamed prófétának 610 és 632 között kinyilatkoztatott Korán, valamint a *sunna*. A különböző korokban élő, eltérő jogi iskolákba tartozó jogtudósok döntésének végső forrása mindig e két mű. Kérdés, hogy mit tartalmaznak ezek a források a nem iszlám uralom alatt élő muszlimokra vonatkozóan.

E források alapján a hitetlenek uralma alatt élő muszlimok számára két út van nyitva: a *hiğra* (azaz a nem muszlim uralom alatt álló területről való kivándorlás) vagy a *taqıyya* (azaz a hit kényszerítő körülmények miatti titkolása).¹⁵ Tanulmányomban megvizsgálom, hogyan jött létre e két megoldás, illetve milyen körülmények között alkalmazhatók.

2.2.1 A hiğra a Koránban

Jóllehet az iszlám kisebbségi vallásként jött létre, az első kinyilatkoztatások után alig több mint 10 évvel már Medinában kialakult az első muszlim közösség. Ezt a mekkai muszlimok kivándorlása (*hiğra*), valamint az ő ottani befogadásuk tette lehetővé. Voltak azonban, akik Mekkában maradtak, s a későbbi harcokban arra kényszerültek, hogy muszlim testvéreik ellen küzdjenek. A rá-

¹⁵ A *taqıyya* szót itt nemcsak azokban az esetekben használom, amikor az eredeti forrásokban ez áll, hanem minden olyan esetre vonatkozóan is, amikor a *taqıyya* által jelölt fogalom, vagyis az óvatosság és a vallás eltitkolása felmerül.

juk vonatkozó Korán-versek egyértelmű üzenetet hordoznak: muszlim nem élhet nem muszlim fennhatóság alatt, ki kell vándorolnia. Az erre vonatkozó két legfontosabb részlet a következő:

4/97–99 (*an-Nisā'*)

97. „Amikor az angyalok elviszik [haláluk után] azokat, akik maguknak ártottak [ti. bűnös életükkel], megkérdezik tőlük: »Miben [azaz milyen körülmények között] voltatok?« Így válaszolnak: »Elnyomottak voltunk a földön«. Az angyalok erre azt mondják: »Vajon Isten földje [ti. ahol a muszlimok élnek] nem volt-e elég tágas, hogy kivándoroljatok oda?« Az ilyenek lakhelye a pokol, mely igazán rossz végcél.”

98. „Kivéve a gyengéket a férfiak közül, valamint a nőket és a gyermekeket, akiknek nem volt lehetőségük, s akik számára nem lett kiút mutatva.”

99. „Az ilyeneknek Isten megbocsáthat, hiszen Isten elnéző és megbocsátó.”

8/72 (*al-Anfāl*)

„Akik hittek és kivándoroltak, s küzdöttek Isten útján javaikkal és életükkel, valamint akik befogadták és támogatták őket, azok egymás barátai [ti. az ellátásban és támogatásban]. Akik hittek, de nem vándoroltak ki, azokkal nem kell ebben a baráti viszonyban állnotok, míg ki nem vándorolnak.”

E Korán-helyeket erősíti meg a Profétának tulajdonított következő mondás is: „Semmi közöm ahhoz a muszlimhoz, aki a hitetlenek közt tartózkodik”.¹⁶ Ennek az az értelme, hogy „nem tudok felelősséget vállalni értük”.

Ahogy a fenti idézetekből is nyilvánvaló, már a Korán is tesz engedményeket. A kivándorlás csak akkor kötelező, ha arra van lehetőség.

2.2.2 A hiğra jelentései

A *hiğra* szó eredeti jelentésébe a „kivándorlás” mellett beletartozik az is, hogy „elvágni azokat a kötelekeket, amelyek valamilyen csoporthoz vagy személyhez fűződnek”.¹⁷ Az eredeti mekkai viszonyok között ez elsősorban a muszlimoknak a nem muszlimokhoz fűződő rokonkapcsolatait jelentette, míg a keresztény uralom alatt élő muszlim kisebbségek esetében ez részben a hátramaradó muszlimokhoz fűződő kapcsolatok, részben pedig a keresztény hatalomhoz

¹⁶ Abū Dā'ūd, *Sunan*. Ed. Muḥammad Muḥyī d-Dīn 'Abd al-Ḥamīd. Bayrūt, é. n., No. 2645.

¹⁷ Ld. Muhammad Khalid Masud, *The Obligation to Migrate: the Doctrine of hijra in Islamic Law*. In: *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. Edited by Dale F. Eickelman – James Piscatori. London, 1990, 31.

fűződő alárendeltségi viszony felszámolását jelentette. A *hiğra* szó azt is jelentette, hogy „hátrahagyni az ember vagyontát vagy akár családját is”.¹⁸

Ennek megfelelően a kivándorlás visszautasítása a muszlim ügy gyengítését és az ellenfél támogatását jelentette.¹⁹ Éppen ezért a korai iszlámban azok, akik nem vándoroltak ki, nem örökölhettek a medinai muszlimoktól, s a hadizsákmányból sem kaptak részesedést.²⁰ A Próféta medinai kivándorlását a háború szerződése (*bay'at al-ğarb*), más néven *bay'at al-hiğra* előzte meg, amelyben a Próféta és Medina népe szövetkeztek arra, hogy szent háborút (*ğihād*) indítsanak a mekkai hitetlenek ellen.²¹ A kivándorlás és a háború összekapcsolása fordul elő a 12. század után is, amikor Andalúziában buzdították kivándorlásra a muszlimokat. Számos vallásjogi döntés (*fatwa*)²² – amelyeket Észak-Afrikában hoztak az andalúziai muszlimok kérdéseire válaszolva – kifejti, hogy azért kell elhagyni a hitetlenek országát, mert ezáltal azt gyengítik, ugyanakkor az iszlám birodalmát erősítik azzal, hogy oda szent harcosokként

¹⁸ Egy 21. századi jogi döntés klasszikus források alapján a következőket mondja. Ha a muszlim akadályozva van vallásának nyílt gyakorlásában (*iğhār ad-dīn*) a hitetlenek országában, akkor el kell hagynia azt, akár akarata ellenére is, mert az Istennek való engedelmesség előbbre való, mint a szülőknek való engedelmesség. Az utóbbi csak helyes cselekedet (*ma'rūf*), míg az előbbi megtagadása bűn (*ma'siya*) (<http://www.3rbroom.com> *Muntadayāt al-wağān al-'arabī, al-islām su'āl wa-ğawāb*, 2008. július).

¹⁹ A nem muszlim fennhatóság alatt élő muszlimok kötelező kivándorlásának kérdéséről ld. még Fritz Meier, Über die umstrittene Pflicht des Muslims bei nichtmuslimischer Besetzung seines Landes auszuwandern. *Der Islam* 68/1 (1991) 65–86.

²⁰ Ld. Masud, *i. m.*, 31.

²¹ Ibn Hišām, *Sīrat an-nabī*. II. Ed. Muğammad Muğyī d-Dīn 'Abd al-Ĥamīd. al-Qāhira, 1963, 303. A korai iszlámmal foglalkozó szakirodalomban heves vita folyik arról, hogy mit kell a *hiğra* fogalom eredeti jelentésének tekinteni, és mit másodlagos fejlődésnek. Az ún. „klasszikus” (középkori arab és modern európai) értelmezés szerint, amelyet legutóbb Wilferd Madelung (Has the *hiğra* Come to an End? *Revue des Études Islamiques* 54 [1986] 225–237) fejtett ki, a *hiğra* elsődlegesen a mekkai kivándorlást jelentette Medinába, és csak később, 'Umar kalifa alatt kapta azt az értelmezést, hogy mindenki, aki kivonul az iszlám terjesztésének ügyét szolgáló szent háborúba, az egyúttal kivándorlást is végez, mert otthagyja eredeti arabiai lakhelyét és Medina helyett a hódítások korának nagy katonai táboraiba (*amšār*) költözik, s így részesülhet a meghódított területek javaiból. Ezzel szemben Patricia Crone (The First Century Concept of *hiğra*. *Arabica* 41 [1994] 352–387) a releváns *ħadīth*okat részletesen értelmezve elveti ezt a nézetet, és azon a véleményen van, hogy a kivándorlás eredeti jelentése a szélesebb körű értelmezésen alapul: „elhagyni a lakhelyet háború céljából”, és csak később, ideológiai okokból szűkítették le ezt a jelentést a Próféta hívó szavára Mekkából Medinába történt kivándorlásra.

²² A *fatwa* olyan jogi döntés, amelyben egy erre hivatott személynek (*muftī*) kérdést tesznek fel (*istiftā'*) valamely konkrét ügyben, amelyről a jog forrásainak az elemzése és saját tudása alapján döntést hoz. Ez a határozat azonban nem kötelező érvényű.

térhetnek vissza. Számos Korán-versben, ahol a kivándorlás fogalma szerepel, ez együtt jár a harc említésével.²³ Ugyanez a helyzet a *hadī*tokban is.²⁴

Számos *hadī* írja elő kötelességként a *hiğrát*. Például az Ibn Hānbal által idézett egyik *hadī* az iszlám öt alappillérelével párhuzamos parancsokat említ. Ezek a meghallgatás (*sam'*), engedelmesség (*tā'a*), kivándorlás (*hiğra*), harc (*ğihād*) és közösség (*ğamā'a*) szervezése.²⁵ Később a tudósok úgy értelmezték a hagyományokat, hogy a hódítások és az iszlám birodalom kialakulása után nincs többé szükség kivándorlásra, de az újból érvénybe lép, amint a körülmények megkívánják.²⁶ Azt az általános szabályt dolgozták ki, hogy a következő két helyzet kialakulása esetén kap a *hiğra* újra jelentőséget: 1) a *dār al-islām*-ből *dār al-kufr* lesz, vagy 2) a *dār al-islām*on kívül eső területen valaki felveszi az iszlámot.²⁷ Sokszor felmerült a kérdés, hogy kötelező-e a kivándorlás ilyen helyzetekben? A kérdésre adandó válasznál figyelembe vették, hogyan lett az iszlám országból a hitetlenek országa, és hogy mi a jogi státusa annak a muszlimnak, aki nem vándorol ki. Ezek a látszólag tisztán jogi kérdések azonban minden korban szigorúan kapcsolódnak a politikai-társadalmi viszonyokhoz.

2.2.3 A hiğra értelmezése a különböző irányzatokban

Az iszlám közösségen belüli háborúskodások (*fitna*, polgárháború) már az első négy kalifa alatt megkezdődtek. A muszlim közösség ellen lázadóknak meg kellett védeniük álláspontjukat az iszlám tanain belül, és igazolniuk kellett harcukat egy másik muszlim csoport ellen, hiszen a harc eredetileg csak a hitetlenek ellen volt megengedve. Ezért harcuk csak szent, vallási háború (*ğihād*) lehetett. Ahhoz, hogy soraikat erősítsék, szükséges volt felszólítaniuk követőiket, hogy vándoroljanak ki (*hiğra*) az ellenséges területről és csatlakozzanak hozzájuk a *ğihād*ban.

²³ Maga a *hiğra* és a *ğihād* szó nem fordul elő a Koránban; a *hāğara* igének a különböző alakjai összesen tizennyolcszor, míg a *ğāhada* ('harcol, törekszik') 27-szer. Ebből hat azoknak a medinai szúrákban előforduló verseknek a száma, amelyekben a kettő együtt szerepel: 2/218, 8/72, 74, 75, 9/20, 16/110. Közülük négyben (2/218, 8/72, 74, 75) ugyanaz a formula fordul elő: „akik hittek és kivándoroltak, s küzdöttek Isten útján...” (*inna llađīna āmanū wa-hāğarū wa-ğāhadū fī sabīl Allāh*). Egyben (9/20) hiányzik az „Isten útján (*fī sabīl Allāh*)”, míg a 16/110-ben részletesebben ki van fejtve ugyanez a gondolat, ezért a többi hely értelmezésénél is erre szoktak támaszkodni. Itt hiányzik az „akik hittek (*allađīna āmanū*)” kifejezés. A teljes vers így szól: „Azután az Urad azok számára, akik kivándoroltak, miután üldözték őket, majd küzdöttek és kitarottak, mindez után a ti Uratok megbocsátó és könyörületes (*tumma inna rabbaka lillađīna hāğarū min ba'di mā futinū tumma ġāhadū wa-şabarū inna rabbaka min ba'dihā lağafūrun raħīmūn*).

²⁴ Ld. erről Crone, *i.m.*, 356. skk.

²⁵ Ibn Hānbal, *Musnad*. IV. Ed. Muħammad 'Abd as-Salām 'Abd as-Şāfi. Bayrūt, 1993, 130.

²⁶ Ezért vonatkozik tehát ez a *hadī* Andalúziára.

²⁷ A modern világban ez a pont vonatkoztatható azokra is, akik önként elhagyják az iszlám világot és nyugatra vándorolnak.

Az iszlámon belül a legelső elégedetlenkedő csoportok a háridzsiták (*hawāriġ*) voltak, akik a 657-es, ‘Alī és Mu‘āwiya között lezajlott sziffíni ütközet után elhagyták ‘Alī táborát. Innen a nevük: ‘akik kiváltak’. A háridzsiták úgy tartották, hogy mindenki, aki főbünt követ el, nem egyszerűen bűnös, akinek Isten vagy megbocsát, vagy akit kárhozatra küld, hanem hitetlen (*kāfir*). Ha a közösség vezetője követ el bűnt, akkor ő is hitetlen lesz.

A *ġihād* és a *hiġra* megindolására meg kellett határozni az egyes területeket: az általuk bűnösöknek tartott muszlimok földje szerintük *dār al-kufr* egészen addig, amíg lakóikat újra vissza nem térítik a helyes muszlim útra. Ennek értelmében kötelező lett a kivándorlás onnan és a harc ellene. Véleményük szerint a hitetlennek tekintett uralkodó alattvalói is hitetlenek. Nem véletlenül nevezi számos arab közhírő a modern kor szélsőségeit ‘napjaink háridzsitáinak’, nézeteik hasonlósága miatt.

A mérsékelt háridzsiták, az ibáditák szerint nem számít minden terület az övékén kívül a hitetlenség földjének, de a kivándorlásra való képtelenség nem lehet ürügy a harctól való visszakozásra, hanem csak olyan akadály, amelyet le kell küzdeni és el kell távolítani. Általában mindegyik lázadó csoport úgy vélte, hogy a *hiġra* és a *ġihād* szoros kapcsolatban áll egymással, és megszakították kapcsolataikat azokkal, akik csak azért vándoroltak ki, hogy elkerüljék a *ġihād*ot, vagyis csupán elmenekültek, nem kivándoroltak.

A tizenkettes (ún. imámita) síiták, akik mind az Omajjádok, mind pedig az Abbászidák alatt a kalifátus fő ellenzékének számítottak, nem helyezkedtek olyan szélsőséges állaspontra, mint a háridzsiták. Álláspontjuk a körülményektől függően változott, és sokkal megalkuvóbb volt. Ez érthető, ha ismerjük körülményeik különbségét: a háridzsita tanok a sivatagokban, a beduinok között volt elsősorban népszerű, ahol nem nagyon zavarták őket a birodalmi erők, míg a síiták együtt éltek a városokban a szunnitákkal, a legtöbb helyen kisebbséget alkotva. A legtöbb síita középutas volt, és azt a térséget, ahol ők is éltek, a ‘fegyverszünet térségének’ (*dār al-hudna*) tekintették, ahonnan nem kötelező a kivándorlás (hiszen nem is volt hova). A jemeni zaiditák ezzel szemben a kötelező kivándorlást tanították híveiknek, miután Jemenben 284/897-ben önálló államot alapítottak.²⁸ Az ő számukra a kivándorlás kötelessége egyet jelentett az igaz imámhoz (*al-imām al-mahdī*) való csatlakozással és az ő szolgálatával. Ennek egyértelmű kifejezése található például al-Manšūr imám (389–393/999–1003) életrajzában is. Arra a kérdésre, hogy hova kell kivándorolni, azt válaszolta: „Hozzám, s a halálom után a *hiġra* kötelessége mindaddig szünetel, míg egy új, igaz imám nem támad. ... A *hiġra* olyan, mint a többi vallási kötelesség (*farīda*) ...”. Említésre méltó azonban, hogy azok, akik egyszer már teljesítették ezt a kötelességüket, azaz kivándoroltak az imámhoz, tőle való

²⁸ Al-Aš‘arī, *Maqālāt al-islāmiyyīn wa-iḥtīlāf al-mušallīn*. II. Ed. Muḥammad Muḥyī d-Dīn ‘Abd al-Ḥamīd. al-Qāhira, 1950, 137.

eltávozásuk után sem veszítették el a kivándorlás által nyert kegyet, amennyiben hozzá lojálisak maradtak.²⁹

A 9. században sokáig uralkodó tanításnak számító mu'tazilita tanok szerint egy terület mindaddig a „hit területének” (*dār al-īmān*) tekinthető, amíg az igazhívőket nem kényszerítik arra, hogy hitetlen cselekedeteket kövessenek el vagy azokhoz beleegyezésüket adják. Addig nem kell kivándorolni sem, mondták.

A muszlimok többsége azonban nem követte a szélsőséges nézeteket. Azokat, akik a fennálló helyzetet minden körülmények között békésen elfogadták azért, hogy megmaradjon a muszlim közösség egysége, a szunnita vagy *ġamā'ī* ('közösségi') iszlám követőinek nevezik. Ők még akkor is elleneztek az uralkodó elleni lázadást, ha az nyilvánvaló bűnben és hitetlenségben élt. Mérsékelt álláspontjuk azon a *ḥadīṭ*on alapult, amelyik szerint a hívőnek küzdenie kell képességeinek megfelelően annak érdekében, hogy ne kövessen el bűnt, sem a kezével, sem a nyelvvel. Ha azonban a körülmények vagy saját gyengesége folytán erre valaki képtelen, akkor legalább a szívében el kell határolódnia a bűntől. Ezt tekintették a hit leggyengébb szintjének.³⁰ A többségi nézet az volt, hogy a hit magasabb szintje megköveteli a *ġihād*ot, de ez közösségi kötelesség (*fard kifāya*), amelyben nem kell mindenkinek részt vennie, sem egyénileg megtennie. A *hiğra* azonban a közösség többségi álláspontja szerint is a *ġihād*-hoz kapcsolódó, vagyis közösségi kötelesség. Az egyetlen *hiğra*, amelyet egyénileg is el lehet végezni, az a szívbe való visszavonulás. A Korán szerint (például 22/78) is ott kell megtenni a nagyobbik *ġihād*ot, ez pedig mindenkinek a saját egyéni harca hite megőrzése érdekében.

Muḥammad Idrīs aš-Šāfi'ī (megh. 830), a šāfi'ita jogi iskola megalapítójának tekintett jogtudós szerint a *hiğra* nem kötelező mindenkire nézve, mert a Próféta is megengedte a beduin araboknak (*a'rāb*), hogy ha nem akarnak, ne költözzenek be Medinába. Szerinte a *hiğra* csak akkor válik kötelességgé, ha meghirdetik a *ġihād*ot, és akkor is csak abban az esetben, ha valaki képes rá. Aš-Šāfi'ī szerint egy muszlim megmaradhat a hitetlenek földjén (*dār al-kufr*), sőt, még a háború földjén (*dār al-ḥarb*, vagyis amely ellen *ġihād* folyik) is, amennyiben szabadon gyakorolhatja a vallását.

A málikita jogtudósok többsége megegyezett aš-Šāfi'ival abban, hogy a *hiğra* nem kötelezettség Mekka meghódítása után. A 12. században, amikor Andalúziában már elkezdődött a *reconquista*, egy málikita tudós, al-Māzirī (megh. 1141) *fatwaja* azt a döntést tartalmazta, hogy szabad hátramaradni a hitetlenek földjén, ha valakinek jogszerű indoka van, és különösen akkor, ha célja az iszlám hit terjesztése vagy védelme. Ez semmiképpen sem befolyásolja vallási jogait és képességeit (mint bíró vagy tanú). Al-Wanšarīsi szerint

²⁹ Ld. W. F. Madelung, The Origins of the Yemenite hijra. In: *Arabicus Felix: lumenosus Britannicus. Essays in Honour of A. F. L. Beeston on his Eightieth Birthday*. Ed. by A. Jones. Reading, 1991, 30.

³⁰ Muslim, *Šaḥīḥ*. al-Qāhira, é. n., *Kitāb al-Īmān*, I. 69.

még a nem muszlim uralkodó által kinevezett bíró ítéletei is érvényesek és végrehajthatók.³¹ A Koránt magyarázó sevillai bíró, Ibn al-'Arabī (megh. 1148) szerint a *hiğra* kötelező a hitetlenség, eretnokség és igazságtalanság földjéről, míg megengedhető, de nem kötelező az üldöztetés, járványok és pénzügyi bizonytalanság földjéről.³²

A hanafita többségi szabály szerint amennyiben a pénteki szentbeszéd és ima megtartható, valamint meg lehet ünnepelni a nagy vallási ünnepeket (*'īd al-ađhā*, *'īd al-fiṭr*), akkor az a terület az iszlám földjének tekinthető, ahonnan nem kötelező a *hiğra*.

2.2.4 A *taqiyya* a Koránban

A Korán azonban a kivándorlásokon kívül egy másik lehetőséget is felvillant: ez a *taqiyya* (szó szerint óvatosság, félelem, valójában eltitkolás). Iszlám jogi terminológiaként a vallási előírások felfüggesztését jelenti, kényszer, illetve vesztély esetén. Kényszerítő körülmények esetén megengedett:

– a hit megtagadása:

16/106 (*an-Naḥl*)

„Aki megtagadja Istent, miután már hitt benne – kivéve azt, akit erre kényszerítenek, *de szíve el van telve hittel* – ..., arra Isten haragja lesújt.”

– a nem muszlimokkal való barátság:

3/28 (*Āl 'Imrān*)

„Az igazhívók ne barátkozzanak a hitetlenekkel a hívők helyett! Akik így cselekszenek, azoknak semmi közük nincs Istenhez [és a magyarázók szerint Istennek sincs köze hozzájuk]. Kivételt jelent, ha tőlük [ti. a hitetlenektől] véditek magatokat [ezzel], félelemből.”

Ez a hely egyben magának a *taqiyya* szónak, pontosabban írásváltozatának az egyetlen előfordulása a Koránban.

– a tiltott ételek és italok fogyasztása:

6/119 (*al-An'ām*)

„[Isten] részletesen elmagyarázta nektek, hogy mit tiltott meg nektek, kivéve ha rákényszerültök.”

5/3 (*al-Mā'ida*)

„Meg lett tiltva nektek az elhullott állatok, a vér, a disznóhús ... De akit az éhség kényszerít, s nem a bűnre való hajlam, [annak számára] Isten megbocsátó és irgalmas.”

³¹ Al-Wanšarīsī, *i. m.*, I. 100.

³² Ibn 'Arabī, *Aḥkām al-Qur'ān*. I. Bayrūt, 1972, 486.

2/173 (*al-Baqara*)

„Csak az elhullott állatok, a vér és a disznóhús lett megtiltva nektek és az, amit nem Isten nevében áldoztak fel, de aki rákényszerül, nem vágyakozásból és nem túlkapásból, az nem követ el bűnt. Isten megbocsátó és irgalmas.”

2.2.5 A taqiyyara vonatkozó Korán-versek kommentárjai

16/106 (*an-Naħl*)

Muqātil ibn Sulaymān (megh. 767) szerint ez a vers azután nyilatkoztatott ki, hogy egy zsidó fiú, Ğabr, aki ‘Āmir ibn al-Ĥaḍramī szolgája volt, meghallván József és testvérei történetét, áttért az iszlámra, de az ura addig verte, amíg vissza nem tért a zsidó hitre.³³

A muszlim tudósok többsége azonban egyetért abban, hogy a Korán 16/106 ‘Ammār ibn Yāsir szenvedései miatt lett lebecsátva. As-Suyūṭī ezt a verset kommentálva a következőket mondja: „A hitetlenek egyszer elfogták ‘Ammār ibn Yāsirt, és arra kényszerítették, hogy az ő hamis isteneiket imádja és elítélje Mohamed prófétát. Oly mértékben alkalmaztak kényszert vele szemben, hogy ‘Ammār megadta magát és alávetette magát a követelésüknek. Azután, amikor visszatért Mohamed prófétához, elmondta neki, mi történt. Mohamed megkérdezte tőle: »Mit érzel a szívedben?« Erre ‘Ammār így válaszolt: »Teljes egészében elégedett vagyok Isten vallásával a szívemben.« Mire a Próféta azt mondta: »Ha a hitetlenek megint azt kéri tőled, hogy ezt mondd, mondd ezt.« Azután a következő vers lett kinyilatkoztatva: *an-Naħl* 106.”³⁴

„Amikor ez az eset megtörtént ‘Ammārral, az emberek azt mondták a Prófétának: »Ó, Isten küldötte! ‘Ammār hitetlen lett.« Mohamed próféta így válaszolt: »Nem lehetséges. ‘Ammār tele van az iszlám iránti lelkesedéssel, a fejétől a lába ujjáig. Ez a lelkesedés átítatja a húsát és a véréit.« Kicsivel később ‘Ammār sírva jött el a Prófétához. Miután letörölte könnyeit, a Próféta azt mondta neki: »Mi történt? Ha a hitetlenek arra kényszerítenek, hogy megismételd ezeket a szavakat, akkor ismételd meg őket!«” Miután az előbb ismertetett eseményeket lejegyezte, al-Bayḍāwī így kommentálta őket: ez a vers a bizonyíték arra, hogy szabad hitetlen szavakat mondani kényszer hatására.³⁵ Al-Baġawī is ugyanezt mondja.³⁶ Közmegegyezés van arra nézve, hogy amikor

³³ Muqātil ibn Sulaymān, *Tafsīr*. Ed. ‘Abdallāh Maḥmūd Šaḥāta. al-Qāhira, 1969–1989, II. 488–489.

³⁴ Ğalāl ad-Dīn as-Suyūṭī, *Tafsīr ad-durr al-manḡūr fi t-tafsīr al-ma’ūtur*. IV. Bayrūt, é. n., 132.

³⁵ ‘Abdallāh ibn ‘Umar al-Bayḍāwī, *Anwār at-tanzīl wa-asrār at-ta’wīl*. Bayrūt, 1988, ennél a versnél.

³⁶ Al-Ĥusayn ibn Mas’ūd al-Baġawī, *Ma’ālim at-tanzīl*. Ed. Muḥammad ‘Abdallāh an-Nimr. Riyād, 1997, *an-Naħl*, 106.

valaki hitetlen szavakat mond, akkor a szívében nem szabad ebbe belenyugodnia – olvashatjuk Faḥr ad-Dīn ar-Rāzīnál (megh. 1210).³⁷

A síita koránkommentátor, aṭ-Ṭabarsī (megh. 1154) szerint a vers azokról a gyengékről szól, akik Mekkában maradtak (nem végezvén el a *hiğrát* a Profétához). Üldözésnek (kísértésnek, *fitna*) lettek kitéve (*fatanū*), és kényszerítették őket a hitehagyásra (*ridda*). Voltak köztük olyanok, akik a *taqiyyat* választották. 'Ammār nyíltan elhagyta hitét, félelemből (*taqiyyatan*), majd kivándorolt Medinába. Aki úgy olvassa, hogy *futinū*, az úgy értelmezi, lelkiileg lettek megkísértve, amiért nyíltan megtagadták az iszlámot és a hit elrejtését választották szívében. Mindez a lelki zavarodottság annak a következménye volt, hogy még nem lett kinyilatkoztatva a Koránban az engedély a *taqiyyara*.³⁸

3/28 (*Āl 'Imrān*): *illā an tattaqū minhum tuqātan*

Muqātil a következőképpen magyarázza: „Kivéve, ha közöttük [a hitetlenek között] él [a muszlim], és úgy tesz félelemből, mintha barátkozna velük, hogy kedvezzen nekik.”³⁹

Al-Buḥārī azt írja erről a versről a *Šaḥīḥ*ban, hogy a *tuqāt* és a *taqiyya* ugyanaz.⁴⁰ As-Suyūṭī⁴¹ pedig megírja, hogy voltak, akik az utolsó szót *taqiyya*-nak olvassák. A síiták mindig így olvassák. Ibn Ḥağar al-'Asqalānī ennek az al-Buḥārī helynek a magyarázatához azt fűzi hozzá, hogy egyetlen igazhívő sem barátkozhat egy hitelennel, sem belsőleg, sem külsőleg, kivéve, ha félelemből, külsődlegesen barátkozik. Vagyis meg van engedve, hogy barátkozzék velük, de az ellenséges érzést a szívében meg kell őriznie.⁴² Al-Bayḏāwī is azt mondja kommentárjában, hogy Isten mind külsőleg, mind belsőleg megtiltotta a hitelennel való baráti kapcsolat ápolását, kivéve akkor, ha félelemből tesz ezt, de akkor is csak külsőleg és csak abban az adott időben, amikor félnek. Faḥr ad-Dīn ar-Rāzī azt mondja, hogy nincs semmi rossz abban, ha valaki az óvatosság elvét gyakorolja akkor, ha egy hívő hitelennel közé kerül, s az élete és a vagyona veszélyeztetve lesz általuk. Ilyen körülmények között el kell rejtenie ellenséges érzületét irántuk, amikor baráti szavakat mond, nem szabad, hogy a szíve megerősítse azt, amit mond. Az óvatosságnak nincs hatása az ember szívére, csak külsődleges hatása van.⁴³

„Ennek [a versnek] az az értelme – írja kommentárjában aṭ-Ṭabarsī –, hogy ha a hitelennel vannak fölényben és az igazhívők alávetettségben, és az igaz-

³⁷ Faḥr ad-Dīn ar-Rāzī, *i. m.*, V. 564.

³⁸ Abū 'Alī al-Faḍl b. al-Ḥasan aṭ-Ṭabarsī, *Mağma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān*. III. Bayrūt, 1986, 596–597.

³⁹ Muqātil, *i. m.*, I. 195.

⁴⁰ Abū 'Abdallāh Muḥammad ibn Ismā'īl al-Buḥārī, *Šaḥīḥ*. al-Qāhira, é. n., *tafsīr* Q 3/28.

⁴¹ *I. m.*, Q 3/28.

⁴² Ibn Ḥağar al-'Asqalānī, *Faṭḥ al-bārī, šarḥ Šaḥīḥ al-Buḥārī*. Ed. 'Abd al-'Azīz ibn 'Abdallāh ibn Bāz et al. Bayrūt, 1989, *Kitāb at-Tafsīr*, XII. 313.

⁴³ Faḥr ad-Dīn ar-Rāzī, *Mağātib al-gayb al-muštahar bi-t-Tafsīr al-kabīr*. II. Istanbul, 1891, 626.

hívó fél, hogy ha nem egyezik velük a nézete és nem él együtt velük ellentmondás nélkül, békésen [akkor veszélybe kerülne az élete]. Ilyen esetben szabad nekik a szeretet kimutatása (*izhār*, tettetése) szavakban és a nekik való hizelgés félelemből (*taqiyyatan*) és önvédelemből anélkül, hogy hinne [lelkében] mindezekben. Ebben a versben bizonyíték van arra nézve, hogy a *taqiyya* meg van engedve a [z iszlám] vallásban, ha valaki félti magát. [Síta] társaink azt mondták, hogy minden körülmények között meg van engedve, ha kényszerhelyzet lép fel (*darūra*). Valószínűleg szükséges bizonyos fajta kedvesség és megbékélésre való törekvés, és semmiképpen sem jogosíthat fel egy másik muszlim megölésére. Különböző fajtái vannak [a *taqiyyanak*]: néha szükséges és kötelesség (*fard*) is, néha pedig megengedett, de nem kötelező, megint máskor csak épphogy kedvezőbb, mint az elhagyása, máskor a [*taqiyya*] elhagyása a kedvezőbb, még akkor is, ha a cselekvőjét [Isten] felmenti és megbocsát neki.”⁴⁴

40/28 (*al-Mu'min*)

„A fáraó családjának egy hívó tagja, aki elrejtette a hitét, azt mondta: »Megölnétek egy embert azért, mert azt mondja, ‘az én uram az Isten’, jóllehet világos bizonyítékokkal jött a ti uratoktól? S ha ő hazudna, akkor a hazugságára hullana vissza. De ha az igazat mondja, akkor annak egy része, amivel fenyeget titeket, benneteket érne el. Bizony, Isten nem irányítja azt, aki tévelygő és hazug...«” Aṭ-Ṭa’labī azt írja, hogy „elrejtette a hitét a fáraótól és annak népétől, féltve az életét.”⁴⁵

Al-Buḥārī *A kényszerítés könyvében*⁴⁶ hoz igazolásokat a *ḥadīṭ*okból arra, hogy aki gyenge, s a kényszer hatására megtagadja hitét, azt Isten nem bünteti meg.

2.2.6 A *taqiyya* magyarázatai⁴⁷

Először a háridzsiták, majd a síiták szembesültek azzal a problémával, hogy vagy megpróbálják elhagyni az omajjád fennhatóság területét, vagy eltitkolják tanaikat. A háridzsiták a kivonulást választották, és elítélték az eltitkolást, a síiták viszont az eltitkolás mellett tették le voksukat.⁴⁸ Ez magyarázza, hogy a *taqiyya* megengedhetőségének és alkalmazása feltételeinek a vizsgálata a síita vallásfelfogás központi gondolata lett.⁴⁹ Bár magát a *taqiyya* szót elsősorban a

⁴⁴ Aṭ-Ṭabarsī, *i. m.*, I. 730–731.

⁴⁵ Aḥmad b. Muḥammad aṭ-Ṭa’labī, *al-Kašf wa-l-bayān*. VIII. Ed. Abū Muḥammad ibn ‘Āšūr. Bayrūt, 2002, 272.

⁴⁶ Al-Buḥārī, *i. m.*, *Kitāb al-ikrāh*.

⁴⁷ A *taqiyya* értelmezéseire ld. Abu-Sahlieh, *i. m.*, 418–445. A *taqiyya* használatáról ld. E. Meyer, *Anlass und Anwendungsbereich der takijja*. *Der Islam* 57 (1980) 246–280.

⁴⁸ A *taqiyya* folytonosságáról a síita Iránban ld. Cyrus Gordon, *The Substratum of Takijja in Iran*. *Journal of the American Oriental Society* 97 (1977) 192.

⁴⁹ Erről ld. részletesen Ignaz Goldziher, *Das Prinzip der takijja im Islam*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 60 (1906) 213–226.

síiták használták, az általa jelölt fogalomhoz azonban a szunniták is számos esetben folyamodtak a muszlimok viselkedésének magyarázatára. A *taqiyya* jelentése „elrejteti valakinek a vallását vagy hitét félelemből, miközben a szívében továbbra is hisz abban a vallásban, amelyet elrejt”, más szavakkal ez egyfajta önvédelem, amely kiterjed az illető életének, vagyonának, társadalmi helyzetének és hitének a védelmére. Az iszlám törvénye (*šarī'a*) szerint, ha egy ember két rosszal kerül szembe, melyek közül az egyik elviselhetetlen, akkor, hogy megmeneküljön a nagyobbik rossztól, el kell viselnie a kisebbiket.

Ahogy Fahr ad-Dīn ar-Rāzī írja kommentárjában, a *taqiyya* megengedhető a feltámadás napjáig. Ez azon az elven nyugszik, hogy az életet kötelező (*wā-ğib*) védeni a veszélytől, amit úgy értelmeznek a muszlim tudósok, hogy nem korlátozódik a Próféta korára. A szóban forgó szerző azt a kérdést is felteszi, hogy a *taqiyya* megengedhető-e az élet védelmén kívül a vagyon védelmére is. Válasza az, hogy valószínűleg igen.⁵⁰

Ha az igazság megmondása veszélybe sodorhatja valakinek az életét, a vagyonát vagy a társadalmi helyzetét, akkor az illetőnek joga van – az iszlám jog alapján – ezeket olyan módszerekkel megvédeni, amelyek bizonyos körülmények között magukba foglalhatják azt, hogy az illető tartózkodik az igazság kimondásától.⁵¹ Ugyanezen alapelv folytán engedélyezi az iszlám a döghús, illetve a disznóhús megevését is kényszerű körülmények (*darūra*) között, ha ezzel megmentheti a muszlim az életét, ahogy ezt a fent idézett Korán-példákban (6/119, 5/3, 2/173) láttuk.

Ibn Hağar al-'Asqalānī a *hadīz*ok magyarázatában a következő meghatározást adja a *taqiyyara*: „Azt mondom, hogy a *taqiyya* jelentése az: óvakodjunk attól, hogy mások előtt nyíltan feltárjuk (*ihār*) a lelkünkben lévő hitet és mást.”⁵²

Abū Ḥayyān nagy Korán-kommentárjában⁵³ így ír: „Ibn Mas'ūd azt mondta: keveredjete el az emberek közé, alkalmazkodjatok hozzájuk, létesítsetek velük kapcsolatokat, de [vigyázzatok, hogy] a vallásotokat ne érje kár!”

Mindezek alapján nemcsak a síiták, hanem számos szunnita vallástudós úgy értelmezi, hogy egy ember, ha elvesztené becsületét vagy életét, elrejtheti igazi hitét. Erre nézve a síiták legfőbb érve a Korán már említett helye (40/28) „... egy hívő, egy ember a fáraó népéből, aki elrejtette a hitét ...”, s ezt úgy értelmezik, hogy Isten általában véve megengedte a hívőknek, hogy elrejtsek hitüket.

⁵⁰ Fahr ad-Dīn ar-Rāzī, *i. m.*, IV. 170.

⁵¹ A *taqiyya* ilyen célokból történő alkalmazására hoz 20. századi afganisztáni példákat L. Dupree, Further Notes on *taqiyya*: Afghanistan. *Journal of the American Oriental Society* 99/4 (1979) 680–682.

⁵² Ibn Hağar al-'Asqalānī, *i. m.*, XII. 314.

⁵³ Muḥammad ibn Yūsuf Abū Ḥayyān al-Andalusī, *Tafsīr al-baḥr al-muḥīṭ*. III. Ed. 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawğūd et al. Bayrūt, 1993, 190.

2.2.7 Ibn Taymiyya taqiyya-értelmezése

A szunnita iszlámnak van egy irányzata, amely legátütöbben Ibn Taymiyyánál fogalmazódik meg a 14. század elején, s amely korlátozza a *taqiyya* használatát. A megszorítás nyilvánvalóan a síiták ellen irányul, mivel a muszlim közösségben ők azok, akik eltitkolják irányzatukat, a hitetlenek közti eltitkolás megengedésénél azonban már a korai mekkai korszakon kívül valószínűleg azokra a spanyolországi muszlimokra is gondolt, akik önhibájukon kívül kerültek keresztény uralom alá.

Ibn Taymiyya a következő *fatwat* hozta a Korán 3/28 versével kapcsolatban: „Ez a vers nem egyszerűen kivételt tartalmaz, hanem egy megszorított kivételt. Nem csupán tilos ezt a muszlimokkal szemben alkalmazni, de megtiltja a nem muszlimoknak való hazugságot is. Azt jelenti, hogy ha valaki vallási alapon ellenez valamely viselkedést, de olyan helyzetben van, hogy a nyílt elítélés veszélyeztetné az iszlámot vagy a muszlimok közösségét, akkor szabad hallgatni, de a hazugságot akkor is el kell kerülni.” Ez más szóval azt jelenti, hogy nem kötelező ilyen esetekben alkalmazni „a helyes megparancsolása és a helytelen megtiltása” elvét.⁵⁴ A lényeg tehát az, hogy a *taqiyya* nem alkalmazható muszlimokkal szemben, még egy igazságtalan uralkodóval szemben sem, illetve, hogy ha egy nem muszlim uralom alatt valaki a *taqiyyat* gyakorolja, akkor sem folyamodhat hazugsághoz. Ibn Taymiyya ezt a magas erkölcsiségű elvet saját életében gyakorta alkalmazta, melynek következménye a börtön volt (ott is halt meg).

A síiták természetesen ingerülten és határozottan visszautasították ezt a nézetet, hiszen alapjaiban támadja meg a síita *taqiyya* elvét és gyakorlatát, ami az igazságtalannak tartott szunnita uralom alatt élőknek saját (síita) hitük eltitkolására megengedte a szunnitákkal való kapcsolatot és a hazugságot is.⁵⁵

A szunnita *madħhabok* közül a sáfíiták tartották úgy, hogy a *taqiyya* önvédelemből megengedhető muszlimokkal szemben is, amennyiben a muszlimok közötti helyzet hasonlóná válik a muszlimok és nem muszlimok közti helyzethez. Ilyenkor elfogadható a hazugság is, ha valaki saját életét vagy a vagyonát védi.⁵⁶

3. Jogi döntések az andalúziai muszlimok helyzetére vonatkozóan

Az egyes korokban a különböző jogi irányzatokba vagy akár az iszlám egyes irányzataiba tartozó jogtudósok a körülmények között mást és mást engedtek meg, tiltottak, illetve különböző típusú jogi döntéseket (*fatwa*) hoztak. Az aláb-

⁵⁴ Aħmad ibn ‘Abd al-Ĥalīm Ibn Taymiyya, *Minhāġ as-sunna an-nabawiyya fī naqd kalām aš-šī‘a al-qadariyya*. I. Ed. ‘Abdallāh Maħmūd Muħammad ‘Umar. Bayrūt, 1999, 213.

⁵⁵ A tizenkét imámos síiták felfogásáról ld. Etan Kohlberg, Some Imāmī-Shī‘ī Views on Taqiyya. *Journal of the American Oriental Society* 95/3 (1975) 395–402.

⁵⁶ Erről ld. <http://www.Answering-Ansar.org>, *Taqiyyah* 2008, 4.

biakban ezt vizsgálom a 13–16. században spanyolországi kisebbségben élt muszlimok viszonylatában. Először egy, a 13–14. században a Granadai Emírátságban élt jogtudós, Ibn Rabīr (megh. 1320) véleményét mutatom be, azután al-Wašarīsī 1485-ből származó *fatwaját* ismertetem. E kettőben az a közös, hogy a Granada eleste előtti helyzetre vonatkozik, amikor az iszlám vallást nyíltan lehetett gyakorolni. Végül az 1510 körül, a négy egyiptomi vallásjogi iskola vezetője által kiadott *fatwak* teljes szövegét közlöm. Ekkor, Granada eleste után, már új helyzet állt elő, amelyben a muszlimokat kényszerítették a keresztény vallás felvételére.

3.1 Ibn Rabīr' fatwaja

Ibn Rabīr *fatwajában*⁵⁷ kifejti, hogy a *hiğra* a háború földjéről kötelesség, és ellentétben más, mérsékeltebb málikita nézetekkel, azt mondja, hogy csak a kivándorlásra való teljes fizikai képtelenség menthet fel valakit kötelességének teljesítése alól, a vagyon védelme nem. Keménységét azonban magyarázza az a körülmény, hogy a még muszlim uralom alatt maradt Andalúziában élt, a Granada alá tartozott Málagában, és joggal érezte úgy, hogy a granadai iszlám uralmat erősítenék a keresztény felsőbbség alóli kivándorlások. Ennek indoka, hogy a keresztények fennhatósága alatt álló területeket *dār al-ğarbnak* tekintette, nem pusztán *dār al-kufrnak*.

A kérdező, akinek az említett *fatwa* válaszol, jogosnak tekinti, hogy a keresztény területeken maradjanak azok a muszlimok, akik előzőleg is ott éltek, mert nekik (ekkor még) a keresztény uralkodók szerződéseiben biztosították a szabad vallásgyakorlatot (a hit megvallását, az imát, a vallási adó összegyűjtését, a bűjtöt és a zarándoklatot). A sejk a *fatwaban* hangsúlyozza, hogy tilos a hitetlenek között élni, nekik hűséget fogadni és bízni a szavukban. Ezért a keresztényekkel kötött szerződések érvénytelenek.

Ibn Rabīr ezután azt igyekezik bebizonyítani, hogy keresztény uralom alatt egyetlen muszlim sem képes megfelelően teljesíteni azt, amit az iszlám öt alappillére előír. Ezután következik a döntő érv: az iszlám két hitvallása⁵⁸ arra utasítja a muszlimokat, hogy harcoljanak a hitetlenek ellen, annak érdekében, hogy helyreállítsák Isten szavának a felsőbbrendűségét, amelyet a két hitvallás összegez. Ezt úgy lehet elérni – mondja a *fatwa* –, hogy a keresztények vagy áttérnek az iszlámra, vagy alávetik magukat az iszlám uralmának. Csak akkor szabad köztük élni a muszlimoknak, amikor már megalázták és lealacsonyították őket. Azonban amikor muszlimok élnek keresztény uralom alatt, akkor Isten szava alacsonyabb rendű, s nem magasabb rendű lesz. Ugyanez vonatkozik a

⁵⁷ Ibn Rabīr *fatwaját* ld. P. S. van Koningsveld – G. A. Wieggers, The Islamic Statute of Mudejars in the Light of a New Source. *Al-Qantara* 17 (1996) 22–35.

⁵⁸ *Šahādatān*, azaz a muszlim hitvallás (*šahāda*) két része: 1. Nincs más isten, csak az egy Isten. 2. Mohamed Isten küldötte.

második pillérre, az imára is. Az iszlám előnyben részesíti a közösségi imát az egyéni imával szemben, mert az az Istenről való megemlékezést és istenimádásra való összejövetelt, azaz az iszlám nyilvános megvallását jelenti. Ha azonban a közösségi imát el kell rejtteni a hitetlenek elől, de azok hallják a hangját, akkor kigúnyolhatják, s ez elvesz tökéletességéből. Ha azonban a hangjukat lehalkítva végzik az imát, akkor ez csökkenti az ima tekintélyét.

Ibn Rabīr 15. századi követője Aḥmad ibn Yaḥyā al-Wanšarīsī (megh. 1508). Több évszázad magrebi és andalúziai jogtudósainak *fatwáit* gyűjtötte egybe tematikus kötetekbe *al-Mi'yār al-mu'rib* című művében. Ebben számos jogi döntés foglalkozik részletesen azokkal a muszlimokkal is, akiknek a hazáját elfoglalták a keresztények. Könyvében kifejti, hogy a keresztény uralom alatt félniük kell a muszlimoknak vallási életük megromlásától. A fontos és intelligens emberek nem esnek áldozatul ennek, de ki védi meg az egyszerűeket és tudatlanokat a keresztények mesterkedéseitől? Ezenkívül veszélyesek lehetnek a szexuális kapcsolatok és a házasságok is muszlim nők és az ellenség soraiba tartozó férfiak között. Az ilyen kapcsolatok hitehagyást jelentenek. Az is veszélyt hordoz magában, hogy azok, akik hosszú ideig együtt élnek az ellenséggel, követni fogják az ő életmódjukat, beleértve nyelvüket, ruházatukat és utálatos szokásaikat. A szerző szerint ez történt Ávila lakosaival is, akik teljesen elvesztették az arab nyelvet. Amennyiben az arab nyelv elvész, ugyanez történhet a vallási szertartásokkal is, amelyekben az arab kifejezések kimondása fontos helyet foglalt el.⁵⁹

3.2 *al-Wanšarīsī fatwaja (1485)*

Al-Wanšarīsī egyik *fatwaja* rávilágít arra, hogy a kivándorlást akkor is szükségesnek tartja, ha igaz muszlim emberről van szó, akinek ottléte a muszlim közösség szempontjából is fontos volna.

1485-ben a keresztények meghódították Marbellát. A korabeli spanyol krónikákból tudjuk, hogy a város békésen megadta magát azzal a feltétellel, hogy az ott maradóknak biztosítják a *mudejar* státuszt (azaz a szabad vallásgyakorlást), a többieknek pedig a szabad elvonulást. Az egyik ott maradt muszlim, aki a korábbi harcokban eltűnt testvérét kereste, időközben a közösség nélkülözhetetlen szószólója és tolmácsa lett. Miután azonban igazhitű muszlim akart maradni, jogi döntést kért a fezi muftitól, al-Wanšarīsītól, hogy maradhat-e. A válasz így szólt: „Minden igazhívőnek – aki hisz Istenben és az utolsó ítélet napjában – az a kötelessége, hogy erőfeszítéseket tegyen hite lényegének a megőrzésére oly módon, hogy eltávolodik és elmenekül az ellenséggel való együttéléstől.”⁶⁰ Az ellenség szó ebben a korban mindig a keresztény király-

⁵⁹ Ld. al-Wanšarīsī, *i. m.*, II. 140–141.

⁶⁰ Ld. al-Wanšarīsī, *i. m.*, II. 138.

ságokat jelölte. Miután a többieknek sincs joguk ott maradni, ezért nincs szükségük szószólóra sem.

3.3 *A moriszkók*

A nyílt vallásgyakorlás lehetősége azonban Granada eleste után (897/1492) hamarosan megszűnt. Az ottmaradt muszlim lakosság elvben – a korábbi *mudejar* népességhez hasonlóan – megkapta ugyan a szabad vallásgyakorlás jogát, de 1499 novemberében új érsek érkezett Granadába, Francisco Jiménez de Cisneros, aki merőben más feltételeket szabott.⁶¹ Nincs okunk feltételezni, hogy hadjárata megkezdésekor Ferdinánd király eleve hamis ígéretekkel bírt volna rá egyes városokat a békés kapitulációra, hiszen addigra a *mudejar* státusz már több évszázada jól működött a félszigeten. A kereszténység hirtelen túlsúlya azonban más politikát engedett meg az uralkodóknak. Erre azért is volt lehetőség, mert a kereszténységben nem volt a nem keresztények számára stabilan biztosított státusz, hanem mindig az adott politikai helyzetnek megfelelő királyi dekrétumok határozták ezt meg, ellentétben az iszlámmal, ahol a *ḍimmī* státusz jól definiált jogokat biztosít a muszlim uralom alatt élő keresztényeknek és zsidóknak.

Az új érsek mindenáron erőltette az évszázadokkal korábban iszlámra áttért keresztények újra-keresztelését, valamint a muszlimok áttérését. 1502 februárjában a kasztíliai muszlimok három lehetőség közül választhattak: áttérés, kivándorlás, halál.⁶²

Azokat az Ibériai-félszigeten élő muszlimokat, akik különböző kényszerek hatására 1499 és 1526 között áttértek a kereszténységre, illetve az ő leszármazottaikat, akik az 1609–1614-es kiűzetésig éltek Spanyolországban, ma *moriszkók* néven ismerjük.⁶³

Idézzük fel, mit ír az 1499-ben történelekről egy korabeli, ismeretlen szerzőtől származó arab forrás, az *Aḥbār al-'aṣr*: „Ezután [a kasztíliai király] felszólította őket (azaz Granada lakóit) arra, hogy térjenek át a keresztény hitre, és erre a 904-es [A.H. = 1499 A.D.] esztendőben *kényszerítette* őket, s ők utálkozva vették fel azt a vallást, s egész Andalúzia keresztény lett. Senki nem volt ott többé, aki azt mondta volna »nincs más isten, csak az egy Isten és Mohamed az ő küldötte«, kivéve, akik ezt magukban mondták, az emberektől rejtve. A minaretjeikben az imára hívás helyett ettől fogva harangok szóltak, a mecsetjeikbe – Isten nevének említése és a Korán recitálása helyére – képek és

⁶¹ Mahmoud Makki, *The Political History of al-Andalus*. In: *The Legacy of Muslim Spain*. I. Ed. by Salma Khadra Jayyusi. Leiden, 1992, 84.

⁶² Ld. Muḥammad 'Abdallāh 'Inān, *Dawlat al-islām fī l-Andalus. al-'Aṣr ar-rābi': nihāyat al-Andalus*. Abu Dhabi, 1997, 315. skk.

⁶³ Velük foglalkozik részletesen Mary Elizabeth Perry, *The Handless Maiden. Moriscos and the Politics of Religion in Early Modern Spain*. Princeton–Oxford, 2007.

kereszttek kerültek. Ó, mennyi síró szem és fájó szív volt ott, és mennyi *gyenge és felmentett ember*, akik nem voltak képesek *kivándorolni* és muszlim testvéreikhez csatlakozni. A szívük tűzben égett, s a könnyeik patakokban folytak, miközben fiaikat és leányaikat nézték, ahogy a keresztet imádják, bálványok előtt borulnak le, disznóhúst esznek és nem előírás szerint levágott állatok húását, bort isznak, ami a legvisszataszítóbb és legtiltottabb cselekedetek forrása, ők pedig nem képesek őket ebben megakadályozni, se nem tudják ezt megtiltani nekik vagy visszatartani őket. Ha valaki mégis ezt tette, annak a leg súlyosabb büntetésben volt része. Nincs ennél keserűbb csapás, hatalmasabb szerencsétlenség, nagyobb tragédia. Andalúziában teljesen kialudt az iszlám és az igaz hit.”⁶⁴

Az andalúziai kereszténységre áttért muszlimok különböző formákban ránk maradt történetei és mítoszai megörökítették azt a szomorú életérzést, amely egykori dicsőséges vallásuk és kultúrájuk megcsonkított és átalakított emlékei, így épületek, emlékművek és mecsetek láttán fogta el őket. A vallásuk és kultúrájuk gyakorlását megtiltó rendelkezések fájdalmasak voltak számukra lelkileg. Miután arra kényszerültek, hogy áttérjenek a kereszténységre, ha meg akartak maradni ebben az új spanyol királyságban, ezek az emberek elvesztették vallási vezetőiket és mecseteiket. Azok a keresztény képek, amelyek a templomokat díszítették, bálványoknak tűntek a szemükben. Muszlim neveiket ki kellett cserélni keresztényekre, a vallásuk alapjául szolgáló szigorú egyistenhitet a szentháromság tanára, amelyet politeizmusnak tartottak. Néhány éves „kegyelmi állapot” megszerzése után nem beszélhettek arabul és nem írhattak arab vagy *aljamia*⁶⁵ írással. A királyi és egyházi tisztségviselők betiltották nemcsak dalaikat és táncaikat, de fürdőiket is. Tiltottak voltak még magánéleti szertartásaik is, amelyeket születéskor, házasságkötéskor és halálozás esetén szoktak tartani. Ahogy az inkvizíció fokozta a moriszkók üldözését, még a főzési és étkezési szokásaik is gyanúsakká váltak, a hitehagyás, vagyis a régi vallásukba való visszacsúszás jeleként. Miután nem tudták kifejezni magukat egykori vallásukon és kultúrájukon keresztül, úgy érezték magukat, mint akiket megcsonkítottak. Méltánytalannak és igazságtalannak találták mindezt, különösen annak a fényében, hogy a keresztény királyok 1492-ben, amikor Granada megadta magát, a kapitulációs szerződésben szabad vallásgyakorlatot ígértek nekik. Nem csoda tehát, ha az újonnan áttértek a remény forrását találták titokban tartott muszlim vallási hitükben, s ez hatalmas motívációs erő volt számukra identitásuk megőrzésében és az elnyomással szembeni ellenállásukban.⁶⁶

Az életük megmentése érdekében színleg keresztény hitre tért muszlimokat azonban kétségek gyötörték tettük helyességét illetően, és ezért jogi döntést

⁶⁴ Kiadta Müller (Göttingen, 1863, 54–56), idézi ‘Inān, *i. m.*, 320–321.

⁶⁵ Az *aljamia* arab írásos spanyol nyelvű dokumentumok neve volt.

⁶⁶ A moriszkók életéről részletesen ld. Perry, *i. m.*

kértek 1504 decemberében (910. raġab) ‘Ubaydallāh Aḥmad ibn Bū Ğum‘a al-Maġrāwī (al-Wahrānī) oráni muftitól, aki *fatwájában* megengedte az áttértek, vagyis a moriszkok számára a *taqiyya*, azaz a hit eltitkolásának az alkalmazását mindaddig, amíg üldöztetésben van részük, a következőképpen:

- leborulhatnak bálványok előtt (azaz a szentképek előtt)
- a közösségi imát (*ṣalāt*) burkolt gesztusokkal helyettesíthetik
- a rituális tisztaságot (*wuḍū‘*) felfüggeszthetik (elég a tisztálkodásra egy mozdulattal utalni)
- ihatnak bort, ha nem élvezik
- ehetnek disznóhúst és minden más tiltott ételt, de csak akkor, ha azokat továbbra is tisztátalannak tartják
- uszorakamatot elfogadhatnak, de a hasznot a szegényeknek kell adniuk
- végső esetben fennhangon még hitüket is megtagadhatják, de szívükben ennek ellenkezőjét kell állítaniuk.⁶⁷

3.4 *A négy fő vallásjogi irányzat (maḡhab) egyiptomi bírónak 1510 körül a keresztény uralom alatt élő muszlimokra vonatkozó előírásokkal kapcsolatban feltett kérdések és az azokra adott válaszok*⁶⁸

3.4.1 *A kérdések*

(1) Azokat a muszlimokat illetően, akik keresztény alávetettségben élnek (*mu-daġġan, mudejar*), s akiket a hitetlenek megakadályoznak, amikor ki akarnak vándorolni az iszlám országaiba, ugyanakkor azt a muszlimot, akit elfognak a kivándorlási kísérlet közben, rabszolgaságba vetik, s elveszik mindenét valamennyiüknek, a kérdés pedig az: szabad-e a kivándorolni akaró muszlimnak kitennie magát ennyi veszélynek, vagy meg van neki engedve, hogy elhalassza a kivándorlást, s csak akkor vándoroljon ki, amikor ezt biztonságosan meg tudja tenni a személyét és a vagyonát illetően. S meg van-e neki parancsolva a kivándorlás, ha csak a vagyona van veszélyben, az élete nem, vagy pedig elköltse-e egész vagyonát, vagy annak egy részét a kivándorlás céljára. Ha válaszuk az, hogy csak annyit kell költeni a kivándorlásra, ami még nem emészti

⁶⁷ A teljes szöveget közli ‘Inān, *i. m.*, 302–344; továbbá L. P. Harvey, *The Political, Social and Cultural History of the Moriscos*. In: *The Legacy of Muslim Spain*. I. Ed. by Salma Khadra Jayyusi, Leiden, 1992, 209–210 és Sami A. Aldeeb Abu-Sahlieh, *La migration dans la conception musulmane*. *Oriente Moderno* 13 (74)/7–12 (1994) 232, további hivatkozások: uo., 48. jegyzet.

⁶⁸ A *fatwak* arab szövegét kísérő tanulmánnyal együtt közli P. S. van Koningsveld – G. A. Wiegers, *Islam in Spain During the Early Sixteenth Century. The Views of the Four Chief Judges in Cairo*. In: *Poetry, Politics and Polemics. Cultural Transfer between the Iberian Peninsula and North Africa*. (Orientations, 4.) Ed. by Otto Zwartjes – Geert Jan van Gelder – Ed de Moor. Amsterdam–Atlanta, 1996, 133–152.

fel teljesen a vagyonukat, akkor mondják meg, hogy mekkora az a rész, amely még nem emészti fel a teljes vagyont.

(2) Mi a szabály azokra nézve, akikre vonatkozik a zarándoklat kötelessége és ezt csak azzal a feltétellel tudják megtenni, hogy más muszlimot vagy muszlimokat biztosítékként hátra kell hagyniuk, hogy okvetlenül visszatérjenek a keresztény területekre. Mi a válasz: végezze-e el a zarándoklatot és térjen vissza, vagy maradjon muszlim területen, jóllehet ezzel veszélyeztetné a biztosítékként hátrahagyott személyek szabadságát vagy vagyonát.

(3) Meg van-e engedve a köztük élő vallástudósoknak, hogy elhalasszák a kivándorlást még akkor is, ha el tudnának menni, azért, hogy megóvják a keresztény országokban élő muszlimok hitét, és megerősítsék őket vallásukban, félve, hogy a hitük romlana, s hogyha eltávoznának tőlük, akkor a tudatlanság uralkodna közöttük, mivel ők azok közül valók, akiknek nincs lehetőségük az elmenetelre. Vajon elveszítenék-e vallási hitelességüket ezek a vallástudósok, amennyiben maradnak, jóllehet csak azért maradnának, hogy a muszlimok egy nagyobb csoportjának a vallási érdekeit megóvják?

(4) Mi az iszlám jog döntése arról az emberről, aki a keresztények országában élt, kivándorolt egyedül, gyerekei nélkül, teljesítve Isten parancsát, majd félteni kezdte a gyerekeit, és vissza akart térni a keresztények országába, hogy megmentse a gyerekeit? Meg van-e engedve neki, hogy ezt tegye vagy nem, mint ahogy megengedett a háború földjére utazni azzal a céllal, hogy valaki megmentsen egy foglyot?

(5) Szabad-e vagy nem kifejezni a tiszteletreméltó Koránt nem arab nyelven, hogy azok is megértsék, akik nem tudnak arabul? S ha a második nézetet vannak, akkor ez (pusztán) utálatos (*makrūh*) vagy tilos (*muħarram*)? Szabad-e egy közösség prédikátorának a pénteki szentbeszédet arab nyelven megtartania azoknak, akik nem értenek arabul, majd megmagyaráznia saját szavait nem arab nyelven? Van-e valamilyen különbség vagy nincs aközött, aki szavanként magyarázza a szentbeszédét, vagy aki előbb elmondja mindkét pénteki szentbeszédet arabul, s csak azután magyarázza meg idegen nyelven, s mindezt a szószékről teszi?

Magyarázzátok meg nekünk mindezt részletesen, a lehető legtöbb példával és illusztrációval! Isten tartson meg benneteket világító lámpaként és őrizze meg reményeteket! Áldja meg az Isten a mi urunkat (*mawlānā*), Mohamedet és az ő családját!

3.4.2 A málikita imám válasza

Dicsőség Istennek! Istenem, adj ihletet, hogy helyesen válaszolhassak!

(1) Meg van engedve neki, hogy elhalassza a kivándorlást, ha biztonságban érzi (a keresztények országában) az életét és vagyonát. Sőt, még elő is van írva számára a maradás, nehogy megkockáztassa vagyonának elvesztését és saját

maga fogságba esését, mert ezt nem szabad megtennie. Ha félti a vagyonát, de az életét nem, akkor is meg van engedve neki a maradás, a Próféta szavai alapján: „Akit megölnék, miközben a vagyonát védelmezi, az mártír”. Tehát harcolnia kell még akkor is, ha [ez azzal a veszéllyel jár, hogy] megölik. Éppen ezért joga van elhalasztania a kivándorlást, [mivel a kivándorlás nem az az eset, mint amikor valakire rátámadnak, s szándékosan senki sem teheti ki magát veszélynek]. Joga van vagyonának egyharmadát a kivándorlásra költenie, mivel ez az a rész, amellyel szabadon rendelkezik jótékonyság, önkéntes hagyatékozás vagy fogadalom céljaira, de többet nem szabad.

(2) Az előírás arra vonatkozóan, akinek az előzőekben említett körülmények között kötelező a zarándoklat az, hogy utána térjen vissza és ne veszélyeztesse mások szabadságát és vagyonát.

(3) A vallástudósoknak el szabad halasztaniuk a kivándorlást annak érdekében, hogy [segítsék] megőrizni a muszlimoknak az [iszlám] tanait. Sőt, kötelességük is, hogy így tegyenek, ha úgy tudják, hogy a[z iszlám] tanai nem maradnának fenn közöttük, [ha elhagyják őket]. Aki azt teszi csupán, ami a kötelessége, annak a vallási hitelessége nem sérül.

(4) A szóban forgó személy visszatérhet gyerekeihez, ha félti a biztonságukat. A Próféta ugyanis azt mondta: „Egy férfi már akkor is bünt követ el, ha elhanyagolja azokat, akik rá vannak bízva”. Mert ha kár éri őket vallásukban, vagy vagyonukban vagy személyükben azért, mert elhagyta őket, akkor az hanyagság, ami bűn.

(5) Nem szabad a Koránt más nyelven recitálni annak, aki képes rá, csak arabul. Kivételt képez a tanár, aki a tanítványának magyaráz, mert az nem is tudna máshogy tenni. Az, aki tud arabul, nem prédikálhat más nyelven, kiváltképp azért, mert a prédikáció (a délutáni ima) két egysége (*rak'a*) helyett van. Az imám, aki tudja arabul recitálni a Koránt [saját maga számára], az nem recitálhatja más nyelven másoknak sem. Ami a nem arabul történő magyarázatot illeti, akár egyben, akár apránként, az a péntek [szent] hagyománya ellen van.

De Isten tudja csak, hogy mi a helyes! Elmondta és leírta Yahyā Muḥyī d-Dīn al-Mālikī. Isten bocsásson meg neki és a szüleinek egyaránt!

3.4.3 A hanbalita imám válasza

Dicsőség Istennek, aki a helyes (válaszra) vezet!

(1) A háborús területről való kivándorlás tekintetében az emberek három csoportra oszthatók:

Az elsőbe azok tartoznak, akik kötelesek [ezt megtenni], vagyis azok, akik képesek arra, hogy ezt megtegyék, akik nem mutathatják ki nyíltan a vallásukat, vagy nem tudják szabadon gyakorolni vallási kötelezettségeiket, amennyiben a hitetlenek között maradnak. Ezeknek kötelességük a kivándorlás, mivel Isten azt mondta (Korán, 4/97): „Bizony azoktól, akik[nek a lelkét] az angya-

lok magukkal viszik [haláluk után], akik a saját maguk [lelkük] elleni bűnben [haltak meg], azt fogják kérdezni [az angyalok]: Miben voltatok [vallásotok dolgában]?” egészen a vers végéig. Ebben erőteljes fenyegetés van, ami jelzi a [kivándorlás] kötelező jellegét. Ugyanis a vallási kötelezettségek teljesítése kötelező azokra, akik képesek rá. A kivándorlás (*hiğra*) pedig [ebben az esetben] a szükségszerű [előfeltétele] a kötelesség teljesítésének. Ami nélkül a kötelezettség nem teljesíthető, az maga is kötelező.

A második csoportba azok tartoznak, akik nem kötelesek emigrálni, vagyis azok, akik nem tudják megtenni, akár betegség miatt, akár azért, mert kényszerítik őket maradásra [a keresztények országában], vagy más ehhez hasonló [körülmény miatt]. Az ő számukra nem lehetséges a kivándorlás, mert Isten azt mondta (Korán 4/98–99): „Kivéve a gyengéket [a férfiak, nők és gyerekek közül].

A harmadik csoportba azok tartoznak, akiknek javasolt a kivándorlás, de nem kötelező, vagyis, akik képesek rá, de nyíltan gyakorolhatják a vallásukat a hitetlenek földjén. Ebben az esetben a kivándorlás javasolt számukra, mert akkor háborút tudnának viselni ellenük, és segíteni tudnák muszlim testvéreiket, megnövelve létszámukat. Ez ugyanakkor mentesítené őket a hitetlenekkel való keveredéstől, számuk növelésétől és attól, hogy helytelen dolgokat (*munkar*) kelljen megfigyelni közöttük. Azonban a kivándorlás nem kötelező számukra, mivel tudják gyakorolni vallási kötelezettségeiket kivándorlás nélkül is. ‘Ab-bās, a próféta nagybátyja velük [ti. a kivándorolni nem tudó muszlimokkal] maradt Mekkában annak ellenére, hogy muszlim volt.

Az, akinek kötelező lenne kivándorolnia, mert képtelen nyíltan gyakorolni vallását, de csak úgy képes rá, hogy ezáltal elvesztegeti vagyona oly nagy részét, hogy az már tönkreteszi őt, fel van mentve a kivándorlás alól. Ami azt illeti, hogy mekkora összeg elköltése számít olyan nagynak, hogy az már anyagi romlást jelent, azt mindig a helyi szokások határozzák meg.

(2) Ami azt a személyt illeti, aki nem képes kivándorolni, de lehetősége van a mekkai zarándoklat elvégzésére: ha a hitetlenek megengedik neki ezt, azzal a feltétellel, hogy vissza kell térnie hozzájuk, akkor térjen vissza, amennyiben az engedélyt adó személy férfi volt, nem pedig nő.

(3) Nem vesztí vallási hitelességéből és nem vádolható az, aki a hitetlenek országában marad, amennyiben nyíltan gyakorolhatja vallását, elvégezheti az iszlám szertartásait és taníthatja a vallási előírásokat azoknak a foglyoknak és másoknak, akik közöttük élnek.

(4) Ha valaki gyermekei nélkül vándorol ki, majd fél, hogy bajba kerülhetnek és vissza akar térni, hogy kiszabadítsa őket, és biztos benne, hogy ő maga ezzel nem kerül bajba, és nem fenyegeti veszély az életét, akkor visszatérhet. Ha nem így van, akkor nem térhet vissza.

(5) Ami a Korán nem arab nyelvre történő fordítását illeti, az tilos, mivel a csodálatos jellege a szavakban és a mondatszerkezetekben van, s ez elvész egy nem arab nyelvre történő fordítás során. Ami a pénteki prédikációt illeti, annál

is kötelező, hogy arabul legyen. Nem arab nyelven prédikálni nem szabad. A válasz igen, ha az arab nyelvű prédikációt befejezi, majd az értelmét meg akarja magyarázni a jelenlévő nem arab anyanyelvűek számára. Mindez akkor van így, ha a péntek[i szertartás] nem lesz tökéletes, csak velük [azaz a nem arab anyanyelvűekkel, mert bizonyos számú embernek részt kell venni a szertartáson ahhoz, hogy a *ḥuṭba* érvényes legyen].

De Isten tudja, hogy mi a helyes! Aki ezt írta, annak szüksége van az ő kegyeire. Aḥmad ibn ‘Alī al-Ḥanbalī, a tiszteletreméltó és megtisztított törvény szolgája a két nemes szentélyben (Mekkában és Medinában), majd Egyiptom földjén, kérve Isten bocsánatát, áldva és örök üdvösséget kérve a Prófétára.

3.4.4 A *sáfiita* imám válasza

Dicsőség Istennek! Ó Istenem, vezess engem a Te engedéllyel azokban a dolgokban, amelynek az igazságára nézve eltérnek a nézetek.

(1) Természetesen meg van engedve a fent említett személynek, hogy elhassza az említett kivándorlást addig, amíg erre megfelelő módot talál. A kivándorlás kötelezettségének a feltétele az, hogy biztonságban legyen személye és vagyona. Azt mondta aš-Šáfi ī: Isten küldöttének a hagyománya (*sunna*) jelzi, hogy a kivándorlásra képes személy csak akkor lesz köteles kivándorolni, ha el akarják téríteni vallásától abban az országban, amelyben áttért az iszlámra.

(2) Annak, akinek kötelező a zarándoklat, szabad olyan módon elmenni zarándoklatra, ahogy az a kérdésben meg van említve, és visszatérnie az említett országba.

(3) Meg van engedve a tudósoknak, sőt kötelező számukra, hogy az említett országban maradjanak, hogy hasznára legyenek az ott élő muszlimoknak. Aš-Šáfi ī *al-Umm* című művében ezt mondja: Isten küldötte megengedte Mekka népének, miután áttértek az iszlámra, hogy ott maradjanak, amennyiben nem félnek attól, hogy eltántorítják őket vallásuktól. Köztük volt ‘Abbās ibn ‘Abd al-Muṭṭalib és mások. A Próféta megparancsolta seregeinek, hogy mondják azt azoknak, akik áttértek az iszlámra, hogy „ha kivándoroltok, akkor ugyanolyan jogaitok vannak, mint a kivándorlóknak, ha maradtok, akkor ugyanabban a helyzetben vagytok, mint a beduin muszlimok”. Természetesen csak olyan választás elé állíthatta őket, amelyek meg vannak engedve számukra. Ibn ‘Abdalāh al-Barr mesélte, hogy al-‘Abbās levelet írt Isten küldöttének a többistenhívőkről szóló híradásokkal. A mekkai muszlimok erősebbek lettek az ő jelenléte révén. Szeretett volna csatlakozni Isten küldöttéhez [Medinában], de a Próféta azt írta neki: „Jobb, ha te Mekkában tartózkodsz”.

(4) Megengedhető a visszatérés az említett gyerekek miatt.

(5) Nem szabad nem arab nyelven recitálni a Koránt, mert akkor elvész belőle az a csodálatosság, amely az arab mondatfűzésből következik. Ha van a tömegben olyan, aki jól tud arabul, az prédikáljon arabul, ne pedig más nyelv-

ven. Elég a többieknek, ha tudják, hogy a prédikáló intést mond nekik. Ha pedig nincs köztük senki, aki jól tudna arabul, akkor mondjon prédikációt egyikük a saját nyelvén. Egyikőjük köteles megtanulni arabul. Ha letelik annyi idő, ami elegendő a tanulásra, s mégse tanult meg senki közülük arabul, akkor ezzel mindannyian bűnösök lesznek ezáltal, és nem tarthatnak többé pénteki szertartást, hanem csak egy közönséges déli imát.

Azonban a Magasságos Isten tudja jobban, hogy mi a helyes. Mindezt leírta: Muḥammad b. ‘Alī al-Qādirī aš-Šāfi‘ī. A Magasságos Isten bocsásson meg neki és a szüleinek, és legyen engedékeny valamennyi muszlimmal szemben. Áldja meg az Isten a mi urunkat, Mohamedet és a családját, meg a társait és adjon nekik örök üdvösséget.

3.4.5 A hanafita imám válasza

Dicsőség Istennek.

(1) Nincs kötelezve, hogy ezt [ti. a kivándorlást] megtegye, hanem szabad neki később elvégeznie a kivándorlást. Nincs neki megparancsolva a kivándorlás, ha félti a vagyonát. Sem neki, sem másnak [a családjából] nincs megparancsolva az, hogy annyit költjön a vagyonából a kivándorlás céljaira, hogy ezzel tönkremenjen.

(2) Lehetősége van a zarándoklatra annak, aki a kérdésben említve van és nem késleltetheti ezt azzal, hogy letelepedik a muszlimok területén.

(3) A vallási embereknek az említett oknál fogva joguk van hátramaradni [és csak később elvégezni a zarándoklatot]. Esetleg még azt is mondhatja valaki, hogy ez az ő sajátos vallási kötelességük. A vallási hitelességük nem sérül ezzel.

(4) Aki a kérdésben említett módon félti a gyerekeit, az visszatérhet hozzájuk az említett módon, s nincs megtiltva a visszatérés.

(5) A nemes Korán értelmének megmagyarázása lehetséges nem arab nyelven anélkül, hogy ez jogilag a visszataszító (*makrūh*) kategóriájába esne. Szabad a prédikátornak azt tennie, ami említve volt, különösen akkor, ha nem képes arabul beszélni és a szándékát közölni.

De Isten mindent jobban tud. Leírta ezt ‘Abd al-Barr ibn Ishāq al-Ḥanafī.

4. Konklúzió

Amint láttuk, a Korán mind a kivándorlást (*hiğra*), mind pedig a hit eltitkolását (*taqiyya*) elismeri és elfogadja. Nem bátorítja a muszlimokat arra, hogy hitük megvallásáért életüket áldozzák, de arra sem, hogy nem muszlim uralom alatt éljenek. Ezért leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a jogtudósok véleménye szerint amennyiben a muszlimnak lehetősége van a kivándorlásra, akkor a Koránt követve ne éljen olyan területen, ahol nem élhet az iszlám jog előírásai alapján, ha viszont a kivándorlásra nincs mód, akkor élhet a hit eltitkolásának

az eszközével. A Korán azonban csak a lehetőségeket mutatja meg, a konkrét helyzetekben a tényleges döntéseket a jogtudósoknak, ill. a *fatwákat* hozó muftik véleménye alapján maguknak az érintett muszlimoknak kell meghozniuk.

A *fatwák*, mint láttuk, egyáltalán nem pusztán szörszálhasogató jogi okoskodások, mint ahogy azt sok nyugati kutató gondolja. Már maguk a kérdések is komoly történeti forrásértékkel bírnak, mert sok mindent megtudhatunk belőlük a keresztény uralom alatt élt muszlimok, illetve a látszólag áttért „újkeresztények” életéről, problémáiról. Láthatjuk belőlük az egyén és a közösség, a vallási kötelességek teljesítése és a vagyoni helyzet megóvásának dilemmáit. A válaszok két területre is fényt vetnek. Az egyik az, hogy mit tartanak az iszlám szakértői, tudósai a vallásgyakorlás legfontosabb alapelveinek, amelyekből nem lehet engedni a hit elvesztése nélkül. Ilyen például a vallástudós (*‘ālim*), a bíró (*qāḍī*), valamint az előimádkozó (*imām*) személyének a vallás-erkölcsi feddhetetlensége, a péntek déli közösségi ima előírásainak a betartása és az arab nyelv használata. Ezenkívül megismerhetjük belőlük az egyes vallásjogi és rituális iskolák különböző felfogását is.

Az andalúziai muszlimok szorongatott helyzete végül persze máshogy „oldódott meg”, mint ahogyan az a 16. század elején látszódott. Míg a kairói *fatwák* idején a zarándoklat elé is akadályokat gördítettek a keresztény hatóságok, és általában véve akadályozni kívánták a kivándorlást, addig száz évvel később, 1609 és 1611 között erőszakkal eltávolították hazájából valamennyi egykori muszlimot.

On *taqiyya* and *hijra* in Andalusian Islam

Kinga DÉVÉNYI

The paper examines the reactions of Andalusian Muslims after 1085 to being subjugated to Christian rule together with the responses they got from Andalusian and North-African lawyers to their questions relating to the changed circumstances. The main points discussed are the consequences of reconquista for Andalusian Muslims; the teachings of the Quran and the Hadith on living in minority in Mecca; *dār al-islām* and *dār al-ḥarb*; *hijra* in the Quran and its different interpretations; *taqiyya* in the Quran and its different interpretations; Ibn Taymiyya on *taqiyya*; legal rulings concerning Andalusian Muslims living under Christian rule (the *fatwas* of Ibn Rabīʿ and al-Wanšārīsī) and the position of the Moriscos. In the end, the *fatwas* of the Egyptian chief judges of the four legal schools concerning the religious prescriptions for Muslims living under Christian rule are treated.